

PRIKAZI

Boris ILAKOVAC. Burnum II, Der römische Aquädukt Plavno polje — Burnum, Bericht über die Forschungen 1973 und 1974, *Osterreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung*, XV, Mit 31 Abbildungen und 3 Beilagen, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1984, 4°, 53 stranice + 31 slika i crteži na tablama + 3 priloga s kartama.

Balkanska komisija Austrijske akademije znanosti, koju vodi zaslužni arheolog, akademik Hermann Vetters, objavila je u svojim izdanjima djelo kolege Borisa Ilakovca o rimskom vodovodu, koji je trasom dugom 32 kilometara od Plavnoga polja, sjeverno od Knina, snabdijevao vodom rimski legijski logor *Burnum*, koji se nalazio na položaju Supljaja na desnoj obali rijeke Krke, oko 2 km od sela Ivoševaca. Spomenimo da je u prošlim desetljećima ova ista Komisija objavila niz drugih vrijednih publikacija, raznih autora, važnih za arheologiju i povijest naše zemlje. Tako je publikacija: S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, Brunum I, Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum, izdana u ovoj istoj seriji 1979. Naime, Austrijski arheološki institut posjeduje arhiv istraživanja Emila Reische iz 1912. i 1913, te su u zajednici s Arheološkim muzejom iz Zadra vršena zajednička revizionna istraživanja iz kojih je nastala i Ilakovčeva studija. Nju je uglavnom financirala Republička samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske preko Odjela za arheologiju Centra za povijesne znanosti u Zagrebu. Ovdje prikazana studija je za potrebe izdanja Akademije priređen dio opsežnog djela istoga autora: Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije, Zagreb 1982, što su ga izdali Arheološki muzej Zadar i Sveučilišna naklada »Liber«.

Rasprava je podijeljena na trinaest poglavlja od kojih osmo i jedanaesto imaju potpoglavlja. Završava kraticama i popisom literature, te popisom slika i priloga.

Najprije je izložena opća situacija i položaj logora Burnuma, kao i hidrografska situacija njegova okoliša. Mišljenja sam da je trebalo podvući činjenicu da je ovo jedino mjesto u dugom, strmom koritu rijeke Krke, jugozapadno od Knina, gdje je ona lakše prijelazna zahvaljujući prirodnim pragovima usred njena korita. To je bitni razlog i preduvjet što je ovdje logor i podignut, kao nadzor jednog od najvažnijih prometnih pravaca u ovome području. Iz istoga razloga ovdje je stoljećima ranije podignuto i moćno gradinsko naselje, upravo nasuprot logora na lijevoj obali rijeke Krke. Nakon kratkoga prikaza razvoja istraživanja slijedi poglavlje o trasi vodovoda od Plavnoga polja do Stare Straže. U Plavnom polju zbog mogućih hidrografskih promjena od antike do danas nije mogla biti utvrđena točna trasa vodovoda. Ona je hipotetski postavljena od jednoga od najjačih izvora u ovome području Gliba, jer i druge indicije navode na takvo rješenje.

Trasa vodovoda slijedi desnu stranu doline potoka Radijevca. Tu se u predjelu Gospine grede nalaze izvrsni primjerci rimske inženjerije, gdje je trasa vodovoda usječena u živac kamen prolazima dubokim i do 9 metara, a dugim 8 metara. Širina usjeka na dnu iznosi jednu rimsku stopu. Ovo je bio najteži teren kojim je trasa prošla. Od Stare Straže do Burnuma vodovod je bio trasiran po gotovo ravnoj visoravni Bukovice. Njegovi dijelovi su negdje više, a negdje manje zamjetljivi. Ovdje treba odati priznanje istraživaču Ilakovcu, koji je sa suradnicima obišao svaki metar ove trase i uočio njene različite izgleda na terenu, više ili manje sačuvane bilo u stazama, putovima ili rijetkim tragovima šljunka. Zapadno od zaseoka Šimprage u predjelu Prespa utvrđeno je postojanje velikoga kamenoloma, koji je bio korišten za gradnju vodovoda. Bilo je i drugih manjih kamenoloma. Kamen vodovoda je davno nestao po svoj prilici u izgradnji srednjovjekovnoga Knina, turskih utvrda, seljačkih kuća i ogradna.

U posebnom, sedmom, poglavlju obrađeno je masivno vodeno spremište — *castellum aquae*, koje se nalazilo 630 km sjeverno od područja logora na položaju »Ribnjak«. Ono je na terenu izgledalo kao masivni ostatak neke konstrukcije duge 138 metara i široke 25 s površinom od 3450 m². Nalazi se na lijevoj istočnoj strani vodovodne trase. Sondažna istraživanja na devet mjesta pokazala su da je ovaj veoma izduženi pravokutni prostor bio na sve četiri strane uokviren zidom širine od dvije rimske stope (= 59,6 cm). Primijenjena je tipična rimska tehnologija u gradnji ovakvih objekata s višeslojnim zidovima, izolacijskom žbukom, kontraforima. Zanimljivo je što je kaštel nastao vjerojatno na mjestu jedne ranije prehistorijske lokve. Objekt je bio prekriven sa četiri ili pet uzdužnih usporodnih svodova, što se zaključuje na osnovu ulomaka kamene sedre, koja je bila korištena u tu svrhu. Na istočnoj strani kaštela nalazio se otvoreni knal, čiju konstrukciju autor tumači potrebom pojilišta za legijske konje ili stoku te možda kao neku vrst praonice na otvorenom. Donijeti su svi precizni geodetski mjerni podaci za *castellum*, kao i za čitavu vodovodnu trasu. Izračunat je njegov kapacitet i protok vode izražen u prostornim metrima i rimskim culeusima, tako da je *castellum* imao protočni kapacitet vode od 1457 m³, što odgovara količini od oko 55000 amfora ili 2750 culeusa. To znači, ako bi došlo do kvara na vodovodu, u logoru Burnuma s jednom legijom jačine 6000 ljudi moglo se računati s rezervnom količinom vode u ovome spremištu od 171 litre po čovjeku. Osim toga, *castellum* je služio taloženju suvišnih čestica u vodi prije ulaska u logor, kao i njenom hlađenju. Sve je to veoma instruktivno za naše poznavanje života u logoru i dokaz izvanredne spremnosti rimske vojne inženjerije.

Nakon vodospremišta linija vodovoda ide prema sjevernom zidu logora. Nije za sada bilo moguće utvrditi točno mjesto dodira, kao ni rasporeda unutar logora. Ulaz je bio vjerojatno negdje zapadno od *porta decumana*, kao što je označeno na karti na si. 30. Bila bi potrebna arheološka istraživanja koja bi to pitanje eventualno raščistila. To vrijedi i za moguće produženje vo-

dovoda izvan područja logora u prostor civilnoga naselja i kanaba, koje za sada još nije utvrđeno. Možda je ovo bila prilika da se nekim sondama provjeri ovaj problem.

Zahvaljujući tehničkoj spremi autorovoj, on je na odgovarajući način obradio mjerne podatke o akveduktu, tj. dužinu njegove trase, visinsku razliku, pad gravitacijskog kanala i kapacitet. Koristeći formulu istraživača kelnskih antičkih vodovoda W. Habereya, došao je do količine od 1200 litara vode dnevno po glavi stanovnika logora, ako je u njemu bilo 6000 vojnika. Voda je, neovisno o potrošnji, tekla stalno.

Naposlijetku se donosi datacija vodovoda, koji se na temelju vojničke i upravne situacije u provinciji Dalmaciji, datira u vrijeme cara Tiberija i namjesnika Publija Kornelija Dolabele, do negdje oko 20. g. n. e., a gradili su ga vojnici tadašnje posade, prvo legije XX Valerije *Victrvr* i poslije nje XI Claudije *piae fidelis*, koja taj naziv ima od 42. g. n. e. *Burnum* je za cara Hadrijana 118. g. dobio municipalni status i vodovod je, treba pretpostaviti, bio redovito održavan. Propašću Burnuma u gotsko-rimskim sukobima 536—537. i vodovod je morao biti uništen i prepušten zubu vremena.

Ova studija objavljena na njemačkom jeziku vrijedan je prilog našem poznavanju antičkih vodovoda, o kojima stručna literatura ne obiluje. Rađena s dobrom dokumentacijom ona nam je osvijetlila važno poglavlje rimske građevinske aktivnosti u Dalmaciji u počecima pune romanizacije prvoga stoljeća. Možda je, kako smo rekli, trebalo pokušati ispitati eventualne dijelove mreže unutar samoga logora, da slika bude potpunija. Isto tako, bilo bi ilustrativno da su u prilogu donijeti naši antički natpisi koji govore o vodovodima, kao što su objavljeni u opširnijem hrvatskom djelu autora. No i ovako rasprava će međunarodnoj stručnoj javnosti učiniti dostupnim jedno veliko i dobro obavljeno istraživanje. Treba zahvaliti Austrijskoj akademiji i njenom članu H. Vettersu što su u doličnoj opremi izdali ovaj vrijedan rad našega stručnjaka i kolege B. Ilakovca.

Marin Zaninović

Petar SELEM, *Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yugoslavie.* (Leiden, E. J. Brill, 1980). 24X16, XV+ + 293 p., frontisp., 44 pl., 6 fig., 5 maps. = *Etudes Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain (EPRO)* t. 85.

U seriji »Etudes Préliminaires aux Religions Orientales« leidskog izdavača J. Brilla, u kojoj se već više od dva desetljeća, pod uredništvom Maartena J. Vermasere, objavljuju studije o pojavi i različitim aspektima širenja orijentalnih kultova u helenističko-rimskoj epohi, pojavila se 1980. godine knjiga Petra Selema »Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yugoslavie«. Geografski prostor kojim je omeđeno Selemovo istraživanje rezultat je kompromisa između načela poštovanja antičke geografije i današnjih nacionalnih i državnih granica. Tim kompromisom isključena su iz knjige ona područja rimske Panonije — ili, točnije rečeno, dviju rimskih Panonija, Superior i Inferior — koja danas pripadaju Austriji i Mađarskoj. Čitaocu koji želi steći cjelovit uvid u rasprostranjenost istočnjačkih kultova u tim provincijama mogu kao dopuna uz Selemovu studiju poslužiti radovi V. Wessetzskog i Z. Kadara o egipatskom i maloazijsko-sirijskom kultu rimske epohe u Mađarskoj, također objavljeni u kolekciji *EPRO*. Nedostaci takve umjetne podjele antičkih geopolitičkih cjelina ipak su, po Selemovu mišljenju, »ograničeni činjenicom da se južna i jugozapadna područja Panonije od davnine očituju kao teritorij s vlastitim značajkama i svojstvenim likom kako s topografskog, tako i s etničkog stajališta (p. IX)«. Geografski raznolik prostor na kojemu je dolazilo do susretanja različitih etničkih grupacija, stjecište važnih putova što su povezivali Istok sa Zapadom i Jug sa Sjeverom, zemlja kojom su stoljećima prolazili trgovci i stupale legije, taj je dio Panonije bio od najranijih vremena otvoren raznim kulturnim utjecajima. A upravo na području tako izraženih etničkih i kulturnih miješanja orijentalne religije po pravilu doživljavaju puni procvat.

Selemova je studija »pokušaj da se čitaocu u isti mah ponudi i korpus dokumenata i preliminarna sinteza (p. IX)«. Autor,

dakle, ne samo da stvara ili — kao što je slučaj s kultovima Mitre i Jupitera Dolichenusa — novim materijalom nadopunjuje već postojeće registre spomeničke građe, nego ih u isti mah nastoji »smjestiti u njihov geografski i sociološki okvir, razmotriti njihove odnose s političkim i kulturnim činjenicama epohe (p. IX)«. Šest poglavlja knjige, u kojima autor proučava redom egipatska božanstva, Mitru, Kibelu i Atisa, Jupitera Dolichenusa, Sabazija i ostale orijentalne religije, strukturirana su po identičnom obrascu: za katalogom epigrafskih i figuralnih spomenika slijede informacije o etničkom porijeklu i socijalnom statusu vjernika, o svetištima i epitetima koje natpisi podaruju pojedinim božanstvima, o ikonografiji, umjetničkoj vrijednosti i stilskim posebnostima figuralnih prikaza i, naposljetku, o vremenu i putovima širenja kultova.

Činjenica da u mađarskom dijelu Panonije, koji rimska kolonizacija zahvaća tek nakon romanizacije naših krajeva, Izidin kult postoji već u prvom stoljeću, o čemu svjedoči glasoviti Barbijin natpis iz Savarije, značajnog izijačkog centra i metropole Panonije Superior, dopušta nam da početke širenja egipatskog kulta smjestimo u drugu polovinu prvog stoljeća naše ere. Natpisi s našeg prostora potječu iz razdoblja između polovine drugog i prvih desetljeća trećeg stoljeća kada preko Aquileje, značajne trgovačke luke i carinskog središta, u zapadna područja Panonije pristiže veliki broj robova i plebejaca stranog, često orijentalnog porijekla, zaposlenih u centralnom uredu ilirskog portorija u Poetoviju, manjim carinskim postajama ili kakvoj drugoj činovničkoj službi. »Valja se, međutim, uzdržati od prenatrpanih zaključaka i vidjeti u tomu dokaz pučkog karaktera izijačke religije (p. 37)«. Ako su, dakle, za početne impulse i kasnije širenje egipatskih vjerovanja u zapadnom dijelu od presudna značaja bili putovi što su vodili iz Italije preko Aquileje, za središnja i istočna područja našeg dijela Panonije u obzir treba svakako uzeti utjecaje koji su se širili iz priobalnih dalmatinskih središta i istočnih podunavskih provincija. Sudeći po zavjetnim formulama, Izidin kult dominira u drugom, a Serapisov kult početkom tre-

ćeg stoljeća, u vrijeme dinastije Severa. Spomenici s našeg područja ne potvrđuju često isticanu naklonost žena prema Izidi i njenoj religiji. Svetišta su, iako za to nemamo konkretnih indikacija, postojala barem u Poetoviju i Sisdji, dok su u ostalim kulturnim središtima vjernici svoje obrede vršili u privatnim kućama ili malim svetištima podignutim u hramovima drugih bogova. Nedostatak epigrafskih dokumenata iz kasnijeg **razdoblja nije ujedno i dokaz** naglog zamiranja egipatskih vjerovanja na našim prostorima, nego posljedica jačanja sinkretističkih tendencija u kasnorimskoj epohi, kada dolazi do povezivanja raznih orijentalnih kultura u jednu teško razlučivu cjelinu i njihove identifikacije sa službenim carskim kultom. Štovanje Izide i Serapisa živi tako i dalje, »katkad u hermetičnijim oblicima i zatvornijim sredinama (p. 69)«. Upravo iz tog vremena, dakle iz trećeg i prve polovine četvrtog stoljeća, potječe i glavna figuralnih spomenika, od kojih valja posebno istaknuti kalupe za pravljenje kolača, ukrašene slikama aleksandrijskih božanstava, te kruništa nadgrobničkih stela s lavljim parovima, ovnujskim glavama ispod njihovih šapa i likom bradatog muškarca kao najfrekventnijim središnjim motivom. Unatoč prigovorima i drukčijim atribucijama D. Zotović i Z. Kadara, većina znanstvenika — među njima i Selem — prihvaća Gavelinu argumentaciju², »nepotpunu ali dosta uvjerljivu (p. 53)«, po kojoj se kruništa s bradatom likom ukrašenim kalathosom ili modiusom, karakterističnim Serapisovim determinativom, mogu vezati uz kult tog aleksandrijskog božanstva, tipične sinkretističke tvorine ptolemejske epohe. Korijene veze Serapis-lavlji parovi Selem je već u svojim prethodnim radovima³ potražio u egipatskoj zagrobnoj simbolici dvostrukog lava ili lavljeg para s jedne i htoničkom karakteru Ozirisova nasljednika Serapisa s druge strane. No, različitost likova i simbola koji zauzimaju središnje mjesto između lavljih protama — pored Serapisa tu su i Amon, *Magna Mater* ili *Terra Mater*, *Hipnos*, *Gorgona* pa delfin, sfinga i orfički simboli — isključuje svako jednostrano tumačenje postanka tog modela. Egipatska komponenta nije ni samostalna ni domi-

nantna, ali je često pojavljivanje Serapisove maske kao centralnog motiva ipak pouzdan pokazatelj njezina aktivnog učešća u stvaranju te kompozicije, jedne od »posebnosti dunavskih zemalja (p. 47)«.

S više od sto i trideset sačuvanih spomenika Mitra zauzima vrhovni položaj u orijentalnom panteonu prisutnom na našim prostorima. Njegovu kultu posvećeno je drugo, znatno najopsežnije poglavlje u knjizi. Znatna broj dokumenata potječe iz Poetovija, u kojemu se od drugog stoljeća nalazio centralni carinski ured ilirskog portorija, te carinska postaja i računovodstveni arhiv — tabularium — financijskog ureda za područje Panonije Superior. Prirodna svetišta, *spelaea*, velika su rijetkost u Panonijama i na tom prostoru, posve u skladu s njegovim geografskim značajkama, prevladavaju mitreji građeni kao posebne kultne zgrade, od kamena, cigle ili drveta. Za argumentiranu analizu širenja mitrijačkog kulta na našem području od neprocjenjive su važnosti četiri ptujska mitreja, od kojih ona tri na desnoj obali Drave — dva na kompleksu Spodnje Hajdine i jedan na Zgornjem Bregu — imaju sačuvane tlocrte. Sirenje Mitrine religije, kako možemo prosuditi na temelju epigrafskih spomenika iz I mitreja, djelo je robova i oslobođenika zaposlenih u carinskoj službi i financijskim uredima. U to vrijeme, dakle sredinom drugog stoljeća, glavninu Mitrinih štovatelja predstavljaju robovi, dok se od vojnika spominje tek jedan veteran. »U severovskoj epohi situacija se mijenja: robovi više nisu tako brojni; čini se da mitracizam sada svoj glavni oslonac nalazi u redovima oslobođenika (p. 164)«. Broj vojnika u to vrijeme, koje možemo nazvati epohom II mitreja, još uvijek je relativno malen, sve tamo do druge polovine trećeg i početka četvrtog stoljeća, doba III i IV poetovijskog mitreja, kada natpisi svjedoče o snažnom prilivu vojnika u Mitrina svetišta. Kako vidimo, Selem ovdje usklađuje socijalnu stratigrafiju nosilaca kulta s kronološkom shemom. Sličnim evolucijskim modelom autor će se poslužiti i prilikom proučavanja epigrafskih podataka o teološkom razvitku mitracizma. Dok zavjetni natpisi iz I mitreja svjedoče još o naglašenoj doktrinalnoj čistoći, dotle su »na prijelazu iz dru-

goga u treće stoljeće u gotovo jednakoj upotrebi formule koje štiju nepobjedivost Mitrina božanstva i one koje očituju njegovu istovjetnost sa Suncem (p. 169)«. Do potpune identifikacije Sola i Mitre dolazi tek u trećem razdoblju mitrijačkog kulta u Panonijama. »Ta postupna tendencija prema sve jačem naglašavanju Mitrine solarne naravi, kakvu razaznajemo prema zavjetnim formulama iz Panonije, koja je proizlazila kako iz religijskih strujanja epohe, tako i iz usadivanja solarne tradicije đaćkih legija na dugu i krepku mitrijačku tradiciju u Panoniji, održala se sve do početka četvrtog stoljeća (p. 171–2)«.

Figuralni spomenici s našeg teritorija pridonose rasvjetljavanju mnogih pojedinih mitrijačke doktrine, mitologije i ikonografije. Najčešći element hramovnog namještaja, tauroktone kultne slike jednostavnog tipa, masovno se javljaju u drugom ptujskom mitreju i manjim vjerskim aglomeracijama. Pet kompozitnih prikaza, svi iz velikih gradskih središta (*Poe.tovio, Siscia, Mursa*), donose pored centralnog prikaza tauroktonije i druge mitske epizode te kozmogonijske i astralne simbole, među kojima se originalnošću ističe prikaz triju cipresa s ljudskim glavama ukrašenim frigijskim kapama (II mitrej br. 70). Za razdoblja I i III mitreja, takozvane »bogat« epohe panonskog mitracizma, karakteristični su žrtvenici i zavjetne ploče čija je ikonografija, »iako usko povezana s onom na tauroktonim reljefima, ipak nezavisna od pravila koji vladaju potonjima (p. 187)«. U toj spomeničkoj grupi posebnu pažnju zaslužuju reljefi na žrtveniku iz I ptujskog mitreja (br. 37) koji predstavljaju »malu antologiju ključnih simbola mazdeističke religije (p. 189)« — na lijevoj bočnoj plohi prikazan je pijetao na kornjači, dok na desnoj u vertikalnom nizu jedan za drugim slijede zvijezda, gavran, luk, tijara i bodež — te oltar iz epohe trećeg mitreja (br. 91), s prizorima sklapanja saveza između Sola i Mitre na pročelju, misterija vode na desnoj i simbolima luka, tobolca i bodeža na lijevoj bočnoj plohi. Mitraičke su skulpture prilično rijetke i uglavnom su vezane za ptujska nalazišta, s izuzetkom brončane glave iz Siscije (br. 17) koju Selem, iako sa stanovitim rezervama, pripri-

suje Mitri, a Z. Kádár Atisu. »Različitost umjetničkih izraza ... u potpunom je skladu s duhom epohe, kad cijelo Carstvo podliježe stanovitoj provincijalizaciji i kada proizvoljnima postaju svaka klasifikacija i svaki sistem utjecaja (p. 194)«.

Svjedočanstva o frigijskom kultu Velike Majke Kibele i njezina paredra Atisa, prvog od orijentalnih religija koja je osvojila Rim, svojom brojnošću uveliko zaostaju za onima o Mitrinu prisustvu, »no važnost nekih od njih potvrđuje da frigijska religija nije na našem teritoriju nipošto imala marginalan položaj (p. 196)«. Premda je njihovu lokaciju nemoguće točno odrediti, Selem smatra da su metroačka svetišta nesumnjivo postojala u Emoni, Sisciji i Mursi, dakle u velikim gradskim središtima. Kvaliteta izrade nekih figuralnih spomenika svjedoči o postojanju pučkog aspekta frigijanizma, »vezanog za autohtona vjerovanja (p. 215)«, no sudeći po epigrafskom materijalu, vjernici su većinom pripadali imućnijim slojevima stanovništva. »Taj socijalni položaj službenog metroačkog kulta nesumnjivo se odražavao u organizaciji religijskih zajednica, u svećeničkim službama i strukturama, pa i u samim svetkovinama (p. 215)«, koje su se, u skladu s nazorima i potrebama dostojanstvenog i lojalnog kruga vjernika, morale barem djelom odreći svoje naglašene ekstatičnosti i žestine. Među figuralnim spomenicima ističe se šest Kibelinih prikaza, od kojih samo dva slijede klasični ikonografski tip u svojim dvjema osnovnim varijacijama, »poznatim već u grčkoj umjetnosti (p. 217)«. Ostali prikazi pokazuju promjenljivost oblika tako karakterističnu za boginju koja se, kao Velika Mati bogova i prirode, lako povezivala s autohtonim ženskim božanstvima univerzalne plodnosti. Te i slične »razlike u umjetničkoj i izvedbenoj kvaliteti naših spomenika izražavaju opću dihotomiju metroačke religije u Panoniji — s jedne strane skupocjena djela, katkada i uvezena iz umjetničkih središta međunarodna značaja, s druge proizvodnja malih predmeta pučke pobožnosti (p. 222)«. Prisustvo frigijskih bogova na našem teritoriju posvjedočeno je već u prvom stoljeću, no svoj pravi procvat kult dostiže sredinom drugog stoljeća, za vladavine Antonina Pi-

usa koji je reformirao metroačku religiju i time joj osigurao ponovni uzlet. Spomenici iz trećeg stoljeća imaju već izražene sinkretičke osobine. To je vrijeme kada dolazi do »raspada metroačke religije kao autonomne jedinice; religijski pojmovi Velike Majke bogova i prirode ostaju nedvojbeno živi, ali odsada u sinkretičkom kontekstu poganstva s univerzalnim aspiracijama (p. 223)«.

Značajan spomenički materijal, doduše ne tako raznovrstan kao onaj u mađarskom dijelu Panonije — jedanaest natpisa i četiri dokumenta nesigurne atribucije — svjedoči o ukorijenjenosti kulta Jupitera Dolichenusa, starog komagenskog božanstva, u pojedinim dijelovima našeg područja. Nosioci kulta uglavnom su vojnici srednjeg ili nižeg statusa na hijerarhijskoj ljestvici te trgovci i potomci robova ili oslobođenika s Istoka. Među vojnicima više je onih orijentalnog no italskog ili autohtonog porijekla. U panonske prostore kult prodire sredinom drugog stoljeća i svojoj vrhunac dostiže u doba dinastije Severa potkraj drugog i početkom trećeg stoljeća, kada ujedno zadobiva službeni karakter. Većina naših dokumenata potječe iz istočnih krajeva oko dunavskog limesa — kult se, dakle, širio u pograničnim područjima, pri čemu su važnu ulogu odigrali vojnici onih legija što su se, »nakon premještanja na Istok, vraćale da osiguraju obranu utvrđenih dunavskih gradova (p. 247)«. S epohom Maksimina Tračanina (235—8) započinje proces naglog iščeznuća dolihijskog kulta iz Panonije.

Dvije ruke izradene u bronci i fragment veze s reljefnim prikazom dvoglave zmije upućuje nas na kult tračko-frigijskog boga Sabazija. Zbog nedostatka epigrafskog materijala nemoguće je točno odrediti kronološki okvir i topografske granice njegova širenja, no »brojne konvergencije između frigijskog kulta i židovsko-kršćanskih ideja (p. 256)«, kao i činjenica da dva od tri sačuvana sabazijska predmeta potječu iz Murse, gdje je tijekom drugog i trećeg stoljeća, kako je to rekonstrukcijom jednog zavjetnog natpisa dokazala D. Pinterović⁴, postojala židovska zajednica organizirana oko »proseuhe«, navode Selema na zaključak da je u Mursi u tom razdoblju vladala

»kultna i duhovna klima pogodna za sabazijeve, te da su pristalice tog boga mogle ovdje naći podršku među članovima sličnih zajednica (p. 257)«. Spomenuti natpis iz Murse, kojim službenik *Secundus* obnovu s vremenom porušene sinagoge posvećuje za zdravlje Septimija Severa i njegovih sinova, te dedikacija »*Deo Aeterno*« iz istog grada, jedini su tragovi što ih je židovska dijaspora ostavila na našem dijelu Panonije. Pored ovih dvaju dokumenata u šestom su poglavlju sakupljene posvete feničkoj Nebeskoj Boginji (*»Deae Coryphaeae sive Caelesti«*), gospodarici sudbine i boginji pobjede Nemezi, te Jupiteru Heliopolitanusu, sinkretističkoj formi nastaloj kontaminacijom sirijskog Hadada i grčkog Helijsa. Teoforično ime s nadgrobnog natpisa otkrivenog u Radovljici pokazuje da je na našem teritoriju bilo i obožavatelja komanske noćne boginje Ma-Belone. Ti spomenici većinom pripadaju epohi dinastije Severa, razdoblju iz kojega do nas dopiru mnogobrojna svjedočanstva o kultu Herkula i Dijane u Panoniji. Pod religijskim utjecajem Septimija Severa, rodnom iz Lep-tis Magne, i njegove žene, Sirijke Julije Domne, ta su se helenističko-rimska božanstva često identificirala s domovinskim bogovima carske obitelji, afričkim Herkulom i sirijskom boginjom mjeseca Tifatinom, no nijedan od dokumenata s naših prostora ne pruža nam očevitne epigrafske ili ikonografske dokaze o naravi i stupnju njihove afrikanizacije, odnosno orijentalizacije. Problem svakako zahtijeva jednu detaljniju analizu. Sumarni opisi dvaju dokumenata iz Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici — fragmenta freske s likom dječaka u kojemu Selem, na temelju nekih ikonografskih značajki, prepoznaje Harpokrata, te nadgrobnog spomenika s kraja prvog stoljeća, na čijim se bočnim ploham nalaze dva identična reljefna prikaza tužnog pastira Atisa — sadržaj su malenog dodatka za kojim slijedi generalni indeks, karte geografske rasprostranjenosti kultova i fotografije odabranog spomeničkog materijala.

Osnovna nakana s kojom je pokrenuta serija *EPRO* bila je da se kontinuiranim objavljivanjem regionalnih monografija i kritičkih komentara literarnih izvora do»

puni i u svjetlu modernih znanstvenih metoda istraživanja prikaže postojeća dokumentacija o pojavi i širenju orijentalnih religija u helenističko-rimskoj epohi. Sudeći po laskavim ocjenama što su ih u svojim prikazima izrekli tako ugledni znanstvenici kao što su Robert Turcan i Zoltan Ká-

dár⁵, Selemova studija umnogome pridonosi ostvarenju te ambiciozne nakane leidskog izdavača i, da se poslužim Kádárovim završnim riječima, »predstavlja dragocjen dobitak za kolekciju *EPRO*«.

Zlatko Pleše

¹ WESSTZKY, V. Die ägyptischen Kulte zur Römischen Zeit in Ungarn. (Leiden, Brill, 1961) = *EPRO* t. 1. KADAR, Z. Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römischen Zeit in Ungarn. (Leiden, Brill, 1962) = *EPRO* t. 2.

² B. GAVELA. Antički spomenici grčko-egipatskog sinkretizma u našoj zemlji, I, Serapis. *Starinar SAN*, NS, 5—6/1954—1955, 43 seq.

³ P. SELEM. Boginja s tisuću imena. *HZZ*

1/1971, 307—311. P. SELEM. Egipatski bogovi u rimskom Iliriku. *Godišnjak IX Centra za balkanološka ispitivanja*, 41—42, 1972, 56—57.

⁴ D. PINTEROVIĆ. Da li je u Mursi postojala sinagoga. *OZ* 9—10/1966, 61—72.

⁵ Turcanova recenzija objavljena je u *Revue des Études Anciennes*, 82/1980, 1—2, a Kádárov prilaz u *Bibliotheca Orientalis* XL Nr 1/2; Januari—Maart 1983.